

(Research Article)
Presenting an educational model based on Explanation Jihad from the perspective of Nahj al-Balagha

Faramarz Muhammadi Pouya^{1*}

Submit Date: 19 November 2022 **Revise Date:** 9 January 2023
Accept Date: 25 February 2023 **Publication Date:** 16 March 2023
(Page 1-24)

Abstract

Today, the domineering system makes a lot of effort to distort the reality and change the place of right with wrong and oppressor with the oppressed by launching a cognitive warfare. To deal with this cognitive warfare, one should turn to Jihad-e Tabyin Discourse (elucidation or explanation Jihad). Explanation Jihad is not limited to a specific person or time; therefore, training the people on how to elucidate and provide explanations should be included in the agenda of the educational system. Considering the importance of explanation in the religion of Islam and the life of Imams (peace be upon them), the purpose of the current research is to present an educational model with explanation Jihad approach from the point of view of Nahj al-Balagha. This study was conducted using a qualitative and descriptive-analytical method. The findings indicate that in order to train people who have explanatory behavior (including speech and actions), the tendency to explain should be developed in them, and the tendency to explain is necessary for developing an explanatory insight. That is, for education based on Explanation Jihad, one should pay attention to the explanatory insight in the educational system. Therefore, some requirements were extracted for development of an explanatory insight based on Nahj al-Balagha. These requirements include raising awareness, being duty-oriented, encouraging questioning, promoting argumentative dialogue and debate, establishing authenticity and authority, adopting an audience-centered approach, considering situation analysis and timing.

Keywords: Nahj al-Balagha, Educational Model, Explanation Jihad, Explanatory Insight.

1. Assistant Professor, Department of Educational Sciences, Faculty of Humanities, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran

*: Corresponding Author:

Email: muhammadipouya@basu.ac.ir

How to cite this article: Muhammadi Pouya, F. (2023). Presenting an educational model based on Explanation Jihad from the perspective of Nahj al-Balagha, *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 10(40), 1-24. DOI: 10.22084/NAHJ.2023.27679.2919

Extended Abstract

1. Introduction

In letter 47 of Nahj al-Balagha, Imam Ali (a.s.) mentioned three operational types of Jihad: Financial Jihad, Life Jihad, and explanation Jihad. Today, especially with the spread of media and access to virtual space everywhere in the world, there is a lot of effort to conquer minds by the dominators. Explanation Jihad is to face the cognitive war and it is done with the aim of confronting the enemies' conspiracy in the deviation of thoughts and minds and the distortion of events.

2. Theoretical framework

It is possible to preserve the important values of a nation through the educational system. Therefore, explanation should be considered as an educational model. In order to have such a model, it is necessary to take into account the indicators derived from religious models and develop the educational version based on that. Explanation Jihad originates from the practice of imams, and Imam Ali (a.s.) mentions this important issue in the battle of Safin: I like explaining to guide the opponents more than killing them in the midst of misguidance.

3. Method

The present study analyzes the nature of explanation jihad in Nahj al-Balagheh with a qualitative and descriptive-analytical method, and then presents an educational model based on it. Descriptive research can be used to understand the existing conditions or to help the decision making process. Analysis can provide a detailed description of the characteristics of the concepts we use. In this descriptive function, the analysis may be considered as a comprehensive description of the language in which the conceptual network and their relationships with each other are searched and the result is attainment of a "logical geography" of the concepts.

4. Conclusion

To counter cognitive warfare, explanatory education should be prioritized within the educational system. To develop individuals who exhibit explanatory behavior (including speech and conduct), a tendency towards explanation should be fostered. The essential prerequisite for this inclination towards explanation is the development of explanatory insight. This means that in order to foster an education based on the jihad of explanation, attention should be paid to explanatory insight within the educational system. Therefore, the necessary requirements for fostering

explanatory insight based on Nahj al-Balagha are as follows: raising awareness, being duty-oriented, encouraging questioning, promoting argumentative dialogue and debate, establishing authenticity and authority, adopting an audience-centered approach, considering situation analysis and timing.

References [In Persian]

- Barzegar, H. (1401). Indicators of explanation jihad by analyzing the speeches of Hazrat Zainab (pbuh) in the introduction of Ashura uprising, *Maaref-e Ahl al-Bayt*, 2(1), 134-147.
- Athari, S, A. and Amir Entekhabi, SH. (1388). The role of the school in reproducing the political system, *Cultural Management*, 3(3), 61-77.
- Bagheri, KH and Sajjadiye, N and Tavasoli, T. (1399). *Research approaches and methods in the philosophy of education*. 3th edition. Tehran: Institute of cultural and social studies.
- Dekhoda, A. A. (1377). *Dictionary*. Tehran: University of Tehran Printing and Publishing Institute.
- *Document of the fundamental transformation of education*. (1390). Tehran: Supreme Council of Cultural Revolution.

References [In Arabic]

- *Holy Quran*, translated by Ayatollah Makarem Shirazi.
- *Nahj al-Balagha*, translated by Muhammad Dashti.

References [In English]

- Johnson, E. B. (2002). *Contextual teaching and learning: what it is and why its here to stay*. United kingdom: corwin press.
- Paul, R. and Elder, L. (2000). *Critical thinking: the path to responsible citizenship*. High school magazine, 7 No 810015 AP 2000.

فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه

سال دهم، شماره ۴۰، زمستان ۱۴۰۱

DOI: 10.22084/NAHJ.2023.27679.2919

DOR: 20.1001.1.23455233.1401.10.40.6.8

(مقاله پژوهشی)

ارائه الگوی تربیتی با رویکرد جهاد تبیین از دیدگاه نهج البلاغه

فرامرز محمدی پویا^{۱*}

بازنگری مقاله: ۱۴۰۱/۱۰/۱۹

دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۸/۲۸

انتشار مقاله: ۱۴۰۱/۱۲/۲۵

پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۱۲/۰۶

(از ص ۲۴ تا ۲۴)

چکیده

امروزه نظام سلطه با راه انداختن جنگ شناختی، تلاش زیادی در جهت تحریف واقعیت و عوض کردن جای حق با باطل و ظالم با مظلوم دارد. برای مقابله با این جنگ شناختی باید به جهاد تبیین روی آورد. جهاد تبیین نه به شخص خاصی محدود می‌شود و نه به زمان خاصی؛ از همین رو باید تربیت افراد تبیین‌گر در دستور کار نظام تعلیم و تربیت قرار گیرد. با توجه به اهمیت تبیین‌گری در دین اسلام و سیره ائمه (علیهم‌السلام)؛ هدف از پژوهش حاضر ارائه الگوی تربیتی با رویکرد جهاد تبیین از دیدگاه نهج البلاغه می‌باشد. برای این منظور از رویکرد کیفی و روش توصیفی-تحلیلی استفاده شده است. یافته‌ها حاکی از این است که برای تربیت افرادی که رفتار تبیین‌گرانه (شامل گفتار و کردار) داشته باشند باید گرایش به تبیین‌گری را در ایشان پرورش داد و لازمه‌ی گرایش به تبیین‌گری، پرورش بینش تبیین‌گری است؛ یعنی برای تربیت مبتنی بر جهاد تبیین بایستی به بینش تبیین‌گری در نظام تربیتی توجه داشت. از همین رو بایسته‌هایی برای پرورش بینش تبیین‌گری بر اساس نهج البلاغه احصا شد که عبارتند از: آگاهی‌بخشی، تکلیف‌گرایی، پرسشگری، گفتگو و مناظره برهانی، سندیت و مرجعیت، مخاطب‌مداری، موقعیت‌شناسی و زمان‌سنجی.

کلید واژه‌ها: نهج البلاغه، الگوی تربیتی، جهاد تبیین، بینش تبیین‌گری.

۱. استادیار، گروه علوم تربیتی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران

۱. مقدمه

امروزه توطئه‌ها و جنگ‌های دنیا، جنگ‌هایی ترکیبی است؛ یعنی شامل جنگ سخت و نرم و اقتصادی و فرهنگی و شناختی و... می‌باشد و این‌ها با همدیگر مایه‌ی تهاجم به یک ملت یا یک کشور است. جهاد تبیین برای رویارویی با جنگ شناختی بوده و با هدف مقابله با توطئه دشمنان در انحراف افکار و اذهان و تحریف وقایع، صورت می‌پذیرد (برزگر، ۱۴۰۱: ۱۳۵). از این‌روست که رهبر معظم انقلاب می‌فرماید: «اگر زینب کبری سلام‌الله‌علیها و امام سجاد علیه‌السلام مجاهدت نکرده بودند، نگفته بودند، تبیین نکرده بودند، حقایق را افشا نکرده بودند... واقعه کربلا تا امروز جوشان و زنده و مشتعل نمی‌ماند» (۱۳۶۸/۰۶/۲۹). این کلام بدان معناست که حضرت زینب سلام‌الله‌علیها در راستای حفظ و انتقال مفاهیم عاشورا، تبیین‌گری و روشنگری را به بهترین شکل ممکن انجام داده‌اند. امیرالمؤمنین (ع) در نامه ۴۷ نهج‌البلاغه که وصیت‌نامه اخلاقی حضرت می‌باشد: «أَوْصِيكُمْ بِتَقْوَى اللَّهِ... أَوْصِيكُمْ بِتَقْوَى اللَّهِ وَ جَمِيعِ وَلَدِي وَ أَهْلِي وَ مَنْ بَلَغَهُ كِتَابِي... وَ اللَّهُ اللَّهُ فِي الْجِهَادِ بِأَمْوَالِكُمْ وَ أَنْفُسِكُمْ وَ أَلْسِنَتِكُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ...» (نامه/۴۷) به سه نوع عملیاتی جهاد اشاره فرموده‌اند: جهاد مالی (بأموالکم)، جهاد جانی (و أنفسکم) و جهاد تبیین (و ألسنتکم) و پایبندی به این وصیت‌نامه منحصر به فرزندان و خانواده امام (ع) نشده که بگوییم به زمان خاصی مربوط می‌شود، بلکه فرموده «وَمَنْ بَلَغَهُ كِتَابِي» یعنی به هر کس که این نامه می‌رسد، لازم است به این وصیت‌نامه پایبند باشد.

۱-۱. بیان مسئله

امروزه و بالأخص با گسترش رسانه‌ها و دسترسی به فضای مجازی در همه جای دنیا، تلاش زیادی در جهت به تسخیر درآوردن اذهان توسط سلطه‌گران وجود دارد. از همین‌رو هجمه‌ها و تلاش‌های زیادی از سوی دشمنان در ابعاد مختلف اقتصادی و سیاسی و فرهنگی و... صورت می‌پذیرد که هدف اصلی آن به انحراف کشاندن افکار جامعه از طریق تحریف وقایع انقلاب اسلامی و ناچیز جلوه دادن پیشرفت‌ها و ناامید کردن نسل جدید نسبت به آینده کشور می‌باشد. در همین رابطه رهبر معظم انقلاب می‌فرماید: «در قبال این حرکت گمراه‌کننده‌ای که از صد طرف به سمت ملت ایران سرازیر است و تأثیرگذاری بر افکار عمومی که یکی از هدف‌های بزرگ دشمنان ایران و اسلام و انقلاب اسلامی است و دچار ابهام نگه داشتن افکار و رها کردن اذهان مردم و بخصوص جوان‌ها، «حرکت تبیین» خنثی‌کننده‌ی این توطئه‌ی دشمن و این حرکت دشمن است هر کدام از شما به‌عنوان یک وظیفه، مثل یک چراغی، مثل یک نوری پیرامون خودتان را روشن کنید» (۱۴۰۰/۰۷/۰۵). «جهاد تبیین را جدی بگیرید، شبهه‌زدایی از ذهن مخاطبین را جدی بگیرید» (۱۴۰۱/۰۵/۰۵). «جهاد تبیین یک فریضه‌ی قطعی و یک فریضه‌ی فوری است و هر کسی که می‌تواند [باید اقدام کند]» (۱۴۰۰/۱۱/۱۹). ایشان با این جمله به فریضه بودن و مردمی بودن جهاد تبیین اشاره دارند و آن را به شخص یا زمان خاصی محدود نمی‌کنند. لذا باید سازوکاری تدارک دید که همه افراد جامعه بالأخص نسل آینده، در مقام یک فرد تبیین‌گر نقش ایفا کنند؛ چرا که با پیشرفت تکنولوژی، استکبار جهانی به جنگ شناختی علیه افکار عمومی روی آورده تا اهداف

محقق نشده‌ی جنگ سخت و نرم و اقتصادی و ... را از این طریق محقق سازد؛ بنابراین علاوه بر اقدام فوری در این زمینه، باید بتوان آن را وظیفه‌ای همگانی و همه‌زمانی تعریف کرد.

آموزش ابزاری حیاتی برای بازتولید ارزش‌ها و باورها بوده و بازتولید ارزش‌های مهم یک ملت و حفظ هویت ملی آن از طریق مدارس امکان‌پذیر است (اطهری، امیر انتخابی، ۱۳۸۸). از همین رو مهم‌ترین مسیر برای تحقق این هدف - تبیین‌گری به‌عنوان وظیفه‌ای همگانی و همه‌زمانی - مسیر تعلیم و تربیت است. به عبارتی می‌بایست تبیین‌گری به‌عنوان یک الگوی تربیتی مدنظر قرار گیرد تا با تربیت افراد، دوام و بقاء آن در جامعه تضمین گردد. برای داشتن چنین الگویی، باید شاخص‌های برگرفته از الگوهای دینی را مدنظر داشت و بر اساس آن نسخه تربیتی پیچید. جهاد تبیین منشأ گرفته از سیره عملی اهل‌بیت(ع) است و امیرالمؤمنین(ع) در صفین به این مهم اشاره فرموده‌اند که تبیین‌گری برای هدایت مخالفان را دوست‌تر می‌دارند از کشتن ایشان در عین ضلالت (خطبه/۵۵). در همین رابطه و با توجه به نقش تبیین‌گری که حضرت علی(ع) در نهج‌البلاغه دارند، پژوهش حاضر درصدد است که با استفاده از رویکرد کیفی و روش توصیفی - تحلیلی، ماهیت جهاد تبیین را در نهج‌البلاغه مورد تحلیل قرار داده و سپس الگوی تربیتی مبتنی بر آن را ارائه دهد. تحقیق توصیفی می‌تواند برای شناخت شرایط موجود یا یاری‌رسانی به فرآیند تصمیم‌گیری باشد (معدن‌دار آرانی و کاکیا، ۱۳۹۸: ۹۰). تحلیل از نگاه مور، به معنای برگرداندن یک اندیشه یا مفهوم یا گزاره‌ی ناروشن است به اندیشه یا مفهوم یا گزاره‌ی روشن؛ بدان‌سان که معنایی آنکه دگرگون شود، روشن‌تر گردد؛ یعنی مفهوم‌ها، واژه‌ها و گزاره‌های جانشین شده، دقیق‌تر، رساتر و روشن‌تر شوند (نقیب‌زاده، ۱۳۹۵: ۱۶). نظر بر آن است که تحلیل می‌تواند توصیفی دقیق فراهم آورد از این‌که مفاهیم مورد استفاده ما از چه ویژگی‌هایی برخوردارند. در این کارکرد توصیفی، تحلیل ممکن است به صورت توصیفی جامع از زبان در نظر گرفته شود که در آن شبکه مفهومی و روابط آنها با یکدیگر جستجو شود و حاصل آن به تعبیر رایل^۱ (۱۹۴۹: ۸) دست یافتن به «جغرافیای منطقی» مفاهیم باشد (باقری، سجادیه و توسلی، ۱۳۹۹: ۱۳۴). بر همین اساس سؤال اساسی پژوهش عبارت است از: از دیدگاه نهج‌البلاغه چه الگوی تربیتی با رویکرد جهاد تبیین می‌توان ارائه داد؟

۲-۱. پیشینه پژوهش

تابه حال پژوهشی در مورد الگوی تربیتی مبتنی بر جهاد تبیین از منظر نهج‌البلاغه صورت نگرفته است، اما پژوهش‌هایی در مورد جهاد تبیین صورت گرفته که در ادامه به آنها اشاره می‌شود: برزگر (۱۴۰۱) در پژوهشی با عنوان «شاخص‌های جهاد تبیین با تحلیل سخنرانی‌های حضرت زینب(س) در معرفی قیام عاشورا» به این یافته‌ها رسید که شاخص‌های اصیل دینی در بحث تبیین عبارت است از: خدامحوری، معادباوری، صبر و ایستادگی، مخاطب‌شناسی، رعایت حدود الهی به‌ویژه حیا و عفت، جریان‌سازی. نجم آبادی (۱۴۰۱) در پژوهش دیگری با عنوان «الزامات و موانع اخلاقی جهاد تبیین در اندیشه‌ی مقام معظم

1. Moore

2. Ryle

رهبری با تکیه بر نقش روحانیت» به این یافته‌ها رسید که جهاد در عرصه‌ی تبیین مانند هر عرصه‌ای با موانع و آسیب‌های اخلاقی روبه‌رو است؛ از جمله غلبه‌ی هوای نفس و ترس از آبرو، مصلحت‌اندیشی، نبود درک صحیح از تفاوت میان انتقاد و بی‌اخلاقی، فتنه‌انگیزی دشمنان، بدبینی و ناامیدی مردم. الزامات اخلاقی جهاد تبیین نیز عبارت است از اخلاص، توکل، شجاعت، بصیرت و انصاف، حسن خلق، اتقان در سخن، صدق و راست‌گویی و صبر و استقامت. عیسی‌نیا (۱۴۰۱) در پژوهش دیگری با عنوان «جهاد تبیین در زمانه‌ی جمهوری اسلامی ایران و نقش روحانیت در آن» به این یافته‌ها رسید که اگر جامعه‌ای بر مدار تبیین بگردد، مسئولان آن جامعه در دل‌های مردم نفوذ کرده، ارتباطات آن‌ها پایدار خواهد بود. همان‌گونه که اشاره شد، پژوهش‌های پیشین علیرغم اینکه به جهاد تبیین توجه داشتند اما توجه خاصی به اهمیت الگوی تربیتی در مورد آن نداشته و دغدغه‌ی تربیت فرد تبیین‌گر مورد غفلت واقع شده است. لذا پژوهش حاضر سعی دارد با رویکردی متمایز و با تکیه بر آموزه‌های نهج‌البلاغه به جهاد تبیین بپردازد.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

جهاد ابعاد گوناگونی دارد و علاوه بر قتال در میدان نبرد، شامل جهاد تبلیغی، علمی، اقتصادی و تبیینی و ... می‌شود. از نظر مقام معظم رهبری، جهاد تبیین مهم‌ترین عرصه‌ی جهاد است؛ زیرا اکنون دشمن با هزاران دستگاه رسانه‌ای و خبری به جنگ روانی دست زده تا با وارونه جلوه دادن واقعیت‌ها، رابطه‌ی مؤمنانه‌ی مردم را قطع کند. از همین‌رو باید با تبیین و روشنگری، حقایق را برای همگان بیان کرد. نکته قابل‌توجه اینکه ایشان دو جریان تحریف و تحریم را هم‌عرض یکدیگر می‌دانند و معتقد هستند که شکست جریان تحریف، موجب شکست جریان تحریم خواهد شد؛ زیرا دشمن با تحریف واقعیت‌ها توانسته تحریم‌ها را به‌جایی برساند که بار منفی آن بر جامعه بسیار مشهود باشد. از این‌رو جهاد تبیین در واقع نوعی مقابله با تحریف‌ها و شکست تحریم‌ها محسوب می‌شود (صلح‌میرزایی، ۱۴۰۱: ۲۷۰) و با این اوصاف جهاد تبیین نیازمند کنشگری اجتماعی همه اقشار جامعه بوده (نجم‌آبادی، ۱۴۰۱: ۱۰۳) و بر حسب همین ضرورت است که رهبر معظم انقلاب آن را فریضه‌ای برای هر آن کس که می‌تواند اقدام کند، می‌شمردند و محدود به شخص خاصی نشده است. در زمینه تحریک کنشگری اجتماعی اقشار جامعه، نهادهای مختلفی از جمله مدرسه، دانشگاه، صداوسیما، مساجد، رسانه، ... می‌توانند نقش ایفا کنند که همگی در زمره‌ی نظام تربیت (رسمی و غیررسمی) قرار دارند. پس برای پرورش افراد تبیین‌گر بایستی از همه عناصر رسمی و غیررسمی نظام تربیت بهره گرفت. لذا با توجه به همگانی بودن و اجباری بودن تحصیل در جمهوری اسلامی ایران، چنانچه نظام تربیت رسمی و عمومی (یعنی نظام آموزش و پرورش یا مدرسه) در این زمینه متولی شود و عناصر نظام غیررسمی تربیت هم نقش مکملی خود برای آن را به‌درستی ایفا کنند، شاهد تربیت افراد تبیین‌گر در آینده خواهیم بود. از طرف دیگر چون این الگوی تربیتی بر اساس نهج‌البلاغه ارائه می‌گردد، موجب تربیت شهروندانی در تراز جامعه اسلامی می‌گردد.

۲. بحث

۲-۱. جهاد

جهاد از ریشه‌ی «جَهَدَ» به معنای تلاش و کوشش کردن در کاری تا سرحد کمال است و اجتهاد کردن به معنای به کارگرفتن همه‌ی توان در طلب چیزی است (ابن الأثیر الجزری، ۱۳۹۹ ه.ق: ۳۲۱/۱). همچنین در لغت به معنای به کارگیری نهایت سعی و توان در مقابل دشمن (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ه.ق: ۲۰۸/۱ ابن منظور، ۱۴۱۴ ه.ق: ۱۳۵/۳) و تلاش توأم با رنج است (قرشی، ۱۴۱۲ ه.ق: ۷۷/۲) و در اصطلاح به معنای تحمل سختی در رویارویی با دشمنان به کاررفته است (کلانتری، ۱۳۶۶: ۷۷). از همین رو واژه‌ی «جهاد» و «مجاهدت» به معنای محاربه و مدافعه‌ی دشمنان است و چون صیغه‌ی مبالغه است به معنی به کارگرفتن همه‌ی توان و وسع و طاقت است در قول و فعل و نیت؛ و منظور از نیت، اخلاص در عمل است برای خداوند (ابن منظور، ۱۴۱۴ ه.ق: ۱۳۴/۳). این واژه را می‌توان در کلام حضرت علی (ع) ریشه‌یابی کرد، آنجا که می‌فرماید: «وَعَنْ ذَلِكَ مَا حَرَسَ اللَّهُ عِبَادَهُ الْمُؤْمِنِينَ بِالصَّلَوَاتِ وَالزَّكَاةِ وَالْمُحَادَّةِ الصِّيَامِ فِي الْأَيَّامِ الْمَفْرُوضَاتِ تَسْكِينًا لِأَطْرَافِهِمْ وَتَخْشِيعًا لِأَبْصَارِهِمْ وَتَذَلِيلًا لِنُفُوسِهِمْ وَتَخْفِيزًا لِقُلُوبِهِمْ وَإِذْهَابًا لِلْخِيَلَاءِ عَنْهُمْ» (خطبه/۱۹۲) و به همین جهت است که خداوند، بندگان با ایمان خود را با نمازها و زکات‌ها و مشقت‌های روزه‌داری در ایام واجب، (از بغی و ظلم و کبر) حراست فرموده تا اعضا و جوارحشان آرام شود؛ چشمانشان خاضع و نفوس آنان رام گردد؛ قلب‌هایشان خضوع پذیرد و تکبر را از آنان بزدايد. همچنین در شرح نهج البلاغه و در ذیل این خطبه، «مجاهده الصيام» به معنای طاقت آوردن در برابر مشقت‌های روزه‌داری آمده است (هاشمی خویی، حسن‌زاده آملی، کمره‌ای، ۱۴۰۰ ه.ق، ۳۶۲/۱۱).

۲-۲. جهاد تبیین

تبیین از ریشه‌ی «بین» در لغت به معنای پیداشدن، آشکار شدن است (دهخدا، ۱۳۷۷). تبیین در بسیاری از آیات قرآن کریم به معنای ظهور و انکشاف و وضوح آمده (مکارم شیرازی؛ به نقل از نجم‌آبادی، ۱۴۰۱: ۱۱۰) و غالباً در مقابل کتمان به کار رفته و به معنای ظاهر کردن، کشف کردن و روشن نمودن آورده شده است؛ بنابراین «بینه» به چیزی گفته می‌شود که دلیل روشن و آشکاری است و «بیان» به معنای پرده برداری از چیزی است، خواه به وسیله‌ی نطق باشد یا نوشتن یا اشاره یا شاهد حال (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ۲۱۳/۱). جهاد از منظر آیات قرآن کریم و روایات سه قسم است: جهاد اصغر که پیکار با دشمن بیرونی است؛ جهاد اکبر که مقابله با تمنیات نفس سرکش است؛ و سوم جهاد کبیر (نجم‌آبادی، ۱۴۰۱: ۱۱۰). مقام معظم رهبری، جهاد کبیر را به جهاد تبیین تعبیر می‌کند و در تفسیر - «فَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَجَاهِدْهُمْ بِهِ جِهَادًا كَبِيرًا» (فرقان/۵۲)؛ پس، از کافران پیروی نکن و به وسیله‌ی قرآن (یا ترک پیروی از آنان) با آنان به جهادی بزرگ بپرداز - معتقدند که ضمیر «به» در «به» به جهاد تبیین برمی‌گردد (قادری، ۱۴۰۱). مقام معظم رهبری موضوع جهاد تبیین را بارها در بیانات خود مورد اشاره و اهمیت قرار داده‌اند که با ذکر تعدادی از آنها، منظور از جهاد تبیین مشخص خواهد شد: «خب ائمه (علیهم السلام) چه جور جهادی می

کردند؟ ائمه جهاد نظامی که نمی‌کردند؛ جز معدودی - فقط حضرت امیرالمؤمنین، امام حسن مجتبی و حضرت امام حسین (علیهم السلام) با شمشیر جنگیدند - بقیه‌ی ائمه که با شمشیر ننگیدند؛ جهادشان چه بود؟ «جهاد تبیین»؛ همین که بنده مکرر تکرار می‌کنم تبیین یا جهاد تبیین، تبیین کنید، روشنگری کنید» (۱۴۰۰/۱۱/۰۳). «جهاد تبیین را جدی بگیرید، شبهه‌زدایی از ذهن مخاطبین را جدی بگیرید» (۱۴۰۱/۰۵/۰۵). «... حضرت زینب (سلام‌الله‌علیها) جهاد تبیین را، جهاد روایت را راه انداخت؛ گذاشت و فرصت نداد که روایت دشمن از حادثه غلبه پیدا کند؛ کاری کرد که روایت او بر افکار عمومی غلبه پیدا کند. حالا تا امروز روایت زینب کبری (سلام‌الله‌علیها) از حادثه‌ی عاشورا در تاریخ مانده... این درس است؛ این همان حرفی است که بنده همیشه می‌گویم؛ شما روایت کنید حقایق جامعه‌ی خودتان و کشور خودتان و انقلابتان را. شما اگر انقلاب را روایت نکنید، دشمن روایت می‌کند؛ شما اگر حادثه‌ی دفاع مقدس را روایت نکنید، دشمن روایت می‌کند، هر جور دلش می‌خواهد؛ توجیه می‌کند، دروغ می‌گوید [آن هم] ۱۸۰ درجه خلاف واقع؛ جای ظالم و مظلوم را عوض می‌کند. شما اگر حادثه‌ی تسخیر لانه‌ی جاسوسی را روایت نکنید - که متأسفانه نکردیم - دشمن روایت می‌کند و کرده؛ دشمن روایت کرده، با روایت‌های دروغ. این کاری است که ما باید انجام بدهیم؛ وظیفه‌ی جوانه‌ای ما است (۱۴۰۰/۰۹/۲۱).

۲-۳. جایگاه نظام تعلیم و تربیت در پرورش رفتار تبیین‌گرانه

اهمیت و ارزش تعلیم و تربیت به قدری است که خداوند متعال در قرآن کریم از آن به‌عنوان دلیل و واسطه‌ای نام می‌برد که فرزندان می‌توانند برای والدین خود طلب مغفرت کنند: ﴿وَإِخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيْنِي صَغِيرًا﴾ (اسراء/۲۴)؛ و از روی مهربانی، بال‌های تواضع خویش را برای آنان فرود آور و بگو پروردگارا بر آنان رحمت فرست، همان‌گونه که مرا در کودکی تربیت کردند (محمدی - پویا، ۱۴۰۰: ۱۵۸). مفسران معنای تربیت در این آیه را به رشد و نمو بدنی مرتبط دانسته‌اند و اتفاقاً این نکته گویای این حقیقت است که وقتی رشد و نمو بدنی تا این حد مهم است که می‌تواند وسیله‌ای برای طلب مغفرت والدین قرار گیرد، پس اهمیت تربیت در ابعاد اجتماعی، اخلاقی، علمی، عبادی و ... چقدر می‌تواند فزون‌تر باشد. جهاد تبیین با توجه به اثراتی که در حوزه‌های مختلف جامعه می‌تواند داشته باشد، هم مسأله‌ای اجتماعی است و هم علمی و سیاسی و اقتصادی و اخلاقی و عبادی. پس تربیتی که با رویکرد جهاد تبیین و پرورش افراد تبیین‌گر باشد، به دلیل اثرات مختلف اجتماعی و اخلاقی و علمی و ... ارزشمندی مضاعفی خواهد داشت.

ساختار نظام تعلیم و تربیت شامل دو بخش رسمی و غیررسمی است و بخش رسمی شامل مدرسه و دانشگاه است (ناظمی، ۱۳۸۸: ۲۴۶). منظور از مدرسه همان نظام آموزش و پرورش رسمی و عمومی است (سروش، ۱۳۸۶: ۵۷-۵۶). آموزش در این دوران به‌عنوان نخستین مرحله آموزش همگانی از اهمیت به‌سزایی برخوردار است زیرا آموزش در این دوران مسیر زندگی افراد را مشخص می‌کند (نوروزی و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۲۰-۱۲۱). مقام معظم رهبری در بیان اهمیت این دوره می‌فرماید: «حساس‌ترین و مهم‌ترین بخش اداره‌ی کشور، آموزش و پرورش است» (۱۳۸۱/۰۴/۲۶). از آنجا که نهاد آموزش و پرورش

اولین نهاد متولی تعلیم و تربیت رسمی است، لذا بنیان اساسی فرایند تعلیم و تربیت را شکل می‌دهد و نقش عمده‌ای در فرایند انسان‌سازی برای جامعه را دارد. از همین‌روست که نظام آموزش و پرورش به دلیل جایگاه محوریش، در خط مقدم جبهه فرهنگی قرار می‌گیرد (حیدری، پاک‌سرشت، صفایی‌مقدم، ۱۳۸۴؛ به نقل از محمدی‌پویا، ۱۳۹۷: ۲۰۹) و در همین راستاست که مقام معظم رهبری می‌فرماید: «سنگر مبارزه با کفر و ظلم و استکبار جهانی و شیاطین سیاسی عالم، سنگر مدرسه و تعلیم و تربیت و فرهنگ است» (۱۳۶۸/۰۳/۲۶) و عیناً اشاره به جایگاه نظام تعلیم و تربیت در جهاد تبیین دارند؛ بنابراین الگوی تربیتی مبتنی بر جهاد تبیین بایستی از بنیادی‌ترین سطح نظام تعلیم و تربیت یعنی مدرسه شروع شود و منجر به رفتار تبیین‌گری در افراد شود. به عبارتی بایستی به تربیت افرادی پرداخت که رفتار و کُش تبیین‌گری از خود بروز دهند. برای موفقیت نظام تربیتی در پرورش چنین رفتاری در افراد، ابتدا باید عوامل و بایسته‌های بروز رفتار در انسان را تحلیل نمود. به دیگر سخن، باید دریابیم که چه عواملی باعث پدید آمدن رفتار می‌شود تا با پرداختن به این عوامل، رفتار مورد نظر را شاهد باشیم.

رفتار هر انسانی در پی شکل‌گیری «بینش‌ها» و «گرایش‌ها» در او پدید می‌آید (وطن‌دوست، ۱۳۹۷: ۲). «بینش» مربوط به قوه‌ی ادراکی و شناختی آدمی است و شناخت و تفکر و اندیشه در انسان از اهمیت و جایگاه والایی برخوردار است. اهمیت اندیشیدن در انسان تا اندازه‌ای است که خداوند متعال در قرآن کریم کسانی که نمی‌اندیشند را مصداق کران نسبت به شنیدن حرف حق و لالان نسبت به گفتن حرف حق معرفی می‌کند و می‌فرماید: ﴿إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الصُّمُّ الْبُكْمُ الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ﴾ (انفال/۲۲)؛ همانا بدترین جنندگان نزد خداوند، کسانی هستند که (نسبت به شنیدن حق) کر و (نسبت به گفتن حق) لال اند، آنها که تعقل نمی‌کنند. از همین‌روست که در مبانی اسلامی تعلیم و تربیت و همچنین در اسناد بالادستی نظام تعلیم و تربیت مانند سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و سند برنامه‌ی درسی ملی بر تفکر و اندیشیدن، تأکید فراوانی شده است (محمدی‌پویا، ۱۳۹۶: ۱۹۴-۱۹۳). تفکر و اندیشیدن به معنای یافتن مجهولات از طریق معلومات و یا به عبارت‌دیگر سیر در میان دانسته‌های انسان برای کشف ندانسته‌های اوست (قطب‌الدین رازی، بی‌تا: ۲۴۶؛ یزدی، ۱۴۱۲: ۱۵۵). پیش از آنکه تصورات انسانی به صورت اندیشه رخ بنماید، مفاهیمی در قالب تصورات و تصدیقات، در ذهن انسان شکل می‌گیرد. مفاهیم تصویری همان یافته‌های ذهنی انسان هستند که همراه با حکم نیست و انسان در مقام تعریف و بازشناسی واقعیات با ترکیب و تحلیل دانسته‌های تصویری، به کشف ندانسته‌های خود همت می‌گمارد. مفاهیم تصدیقی نیز آن دسته از یافته‌های ذهنی انسان را تشکیل می‌دهد که همراه با حکم باشد (محقق و ایزوتسو، ۱۳۵۳: ۱۳۹-۱۴۰). به عبارت‌دیگر، ذهن انسان مفاهیم تصویری را با یکدیگر ترکیب می‌کند و مابین آنها حکم برقرار ساخته و در پی آن گزاره‌های تصدیقی شکل می‌گیرد. انسان در مقام استدلال با تحلیل و ترکیب دانسته‌های تصدیقی، ندانسته‌های خود را به دانسته تبدیل می‌کند. پس می‌توان گفت مجموعه مفاهیم تصویری، تصدیقی و تحلیل و ترکیب آنها برای تعریف و استدلال، همان است که از آن با عنوان «بینش» یاد می‌شود (وطن‌دوست، ۱۳۹۷: ۳-۲).

واژه‌ی «گرایش» اسم مصدر از ریشه «گرویدن» است که می‌توان آن را با واژه‌ی «تمایل» و «رغبت» برابر دانست (دهخدا، ۱۳۷۷). گرویدن یا تمایل پیدا کردن، حالتی نفسانی است که در پی شکل‌گیری یک بینش در فرد پدید می‌آید و زمینه را برای صدور رفتار در انسان فراهم می‌آورد (وطن‌دوست، ۱۳۹۷: ۶). در علم فلسفه، واژه‌ی گرایش برابر با واژه‌ی شوق می‌باشد که حالتی نفسانی بوده و در پی تحقق تصور فعل و تصدیق به خیر بودن در نفس انسان پدید می‌آید (ملاصدرا، بی‌تا: ۱۶۴). واضح است که تا مفاهیم تصویری در انسان شکل نگیرد، نوبت به تصدیق و حکم بر اساس تصورات نمی‌رسد. انسان، نخست فعل و سپس غایت و هدف فعل را تصور می‌کند و پس از آن مرحله تصدیق در نفس انسان شکل می‌گیرد. اینجاست که انسان براساس شناخت‌های شکل‌گرفته، به سودمندی یا زیانمندی فعل حکم می‌کند. واضح است که تحقق مرحله تصدیق به سودمندی یا زیانمندی فعل براساس شناخت‌هایی در انسان شکل می‌گیرد که از راه عوامل درونی و بیرونی به دست آورده است. از همین‌رو درستی یا نادرستی شناخت‌ها و حکم به سودمندی و زیانمندی آنها، در گرو صالح یا فاسد بودن محیط و شرایطی خواهد بود که انسان در آن قرار داشته است. پس از حکم به سودمندی یک فعل، انسان به انجام آن علاقه و اشتیاق پیدا کرده و سبب گرایش انسان به انجام آن فعل می‌شود (وطن‌دوست، ۱۳۹۷: ۶).

به‌طورکلی بینش‌های انسان از عوامل مختلفی تأثیر می‌پذیرد؛ این عوامل هم شامل شناخت‌هایی است که در هر انسانی از بدو تولد شکل می‌گیرد و پایه‌ی دیگر شناخت‌های او قرار می‌گیرد (ابن‌سینا، ۱۳۷۵: ۲؛ علامه حلی، ۱۳۷۱: ۱۹۳-۱۹۲) و هم شامل شناخت‌هایی است که از محیط بیرونی بر ادراکات انسانی اثر گذاشته که ناشی از مدرسه و خانواده و رسانه و جامعه و به‌طورکلی محیط می‌باشد. همان‌گونه که ذکر شد، پس از تصدیق به سودمندی فعل بر اساس شناخت‌ها، انسان به انجام آن فعل گرایش پیدا می‌کند و در پی آن، انسان اعمالی را از خود بروز می‌دهد. این اعمال همان است که در اصطلاح علوم تربیتی «رفتار» نامیده می‌شود. مقصود از «رفتار» اعم از «گفتار» و «کردار» می‌باشد و به عبارت دیگر عمل انسان به دو شکل گفتار و کردار تجلی می‌یابد که می‌توان مجموع آن دو را «رفتار» نامید (وطن‌دوست، ۱۳۹۷: ۵). به عبارت ساده‌تر برای اینکه رفتاری از انسان بروز کند باید نسبت به انجام آن گرایش داشته باشد و این گرایش زمانی پدید می‌آید که شناختی در فرد شکل گرفته باشد و حکم به سودمندی آن داده باشد. اینجاست که با پرورش بینش صحیح در فرد، گرایش لازم در او شکل گرفته و در نهایت رفتار مورد نظر در فرد بروز پیدا می‌کند.

شکل ۱. ارتباط بین بینش و گرایش و رفتار در تبیین‌گری

بنابراین در الگوی تربیتی مورد نظر این پژوهش که قرار است به بروز رفتار تبیین‌گری در افراد بینجامد، بایستی به پرورش بینش تبیین‌گری در فرد پرداخته شود. از همین رو در ادامه به بایسته‌های لازم برای پرورش بینش تبیین‌گری از منظر نهج البلاغه پرداخته می‌شود:

۲-۴. بایسته‌های بینش تبیین‌گرانه از منظر نهج البلاغه

در قرآن کریم با دو نوع بینایی مواجه هستیم؛ یکی ظاهری و دیگری باطنی یا به تعبیری عقلی. احادیث و روایات زیادی حاکی از آن است که بینایی باطنی (عقلی) همان بینش و بصیرت است. در همین رابطه پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «لَيْسَ الْأَعْمَىٰ مِنْ يَعْمَىٰ بَصْرُهُ، إِنَّمَا الْأَعْمَىٰ مِنْ تَعْمَىٰ بَصِيرَتُهُ» کور آن نیست که چشمش نابینا باشد بلکه کور [واقعی] آن کسی است که دیده بصیرتش کور باشد (متقی، ۱۴۰۱ ه.ق: ۴۲۵/۱، ج ۱۲۲۰). همچنین امام علی (ع) می‌فرماید: «فَاقْدُ الْبَصَرَ فَاِسِدُ النَّظْرِ» آن که فاقد بینش است، رأیش بی ارزش است (تمیمی آمدی، ۱۳۸۳، ج ۸: ح ۶۵۴۸). همچنین «فَإِنَّمَا الْبَصِيرُ مَنْ سَمِعَ فَتَفَكَّرَ وَ نَظَرَ فَأَبْصَرَ وَ انْتَفَعَ بِالْعِبَرِ، ثُمَّ سَلَكَ جَدًّا وَ اضْحَا يَتَجَنَّبُ فِيهِ الصَّرْعَةَ فِي الْمَهَاوِي» (خطبه/۱۵۳) بابصیرت کسی است که بشنود و بیندیشد، نگاه کند و ببیند، از عبرت‌ها بهره گیرد، آنگاه راه روشنی را بییابد که در آن از افتادن در پرتگاه‌ها به دور ماند؛ و نیز می‌فرماید «فَقَدْ الْبَصِيرُ أَهْوَىٰ مِنْ فَقْدَانِ الْبَصِيرَةِ» از دست دادن بینایی آسان‌تر است تا از دست دادن بینش (تمیمی آمدی، ۱۳۸۳، ج ۸: ح ۶۵۳۶). درنهایت در همین زمینه امام صادق (ع) می‌فرماید: «الْعَامِلُ عَلَىٰ غَيْرِ بَصِيرَةٍ كَالسَّائِرِ عَلَىٰ غَيْرِ الطَّرِيقِ، وَلَا يَزِيدُهُ سُرْعَةُ السَّيْرِ مِنَ الطَّرِيقِ إِلَّا بُعْدًا» آن کس که بدون بینش عمل کند به کسی می‌ماند که از بیراهه رود که هرچه سریع‌تر برود، از راه دورتر گردد (محمدی ری‌شهری، ۱۳۶۷: ۸۳/۸).

تبیین در نزد ادیان الهی اهمیت و جایگاه خاصی داشته است به گونه‌ای که پیامبران ادیان الهی برای انجام رسالت خود، از شیوه تبیین بهره می‌برده‌اند. به عبارت دیگر اصولاً زنده بودن دین و احکام آن به تبیین وابسته است؛ به همین دلیل یکی از کارهای انبیای الهی و ائمه معصومین (علیهم‌السلام) و به تبع آنان مردان الهی، تبیین صحیح از آموزه‌های دینی و جلوگیری از انحراف‌های فکری و عملی در جوامع

بوده است (عیسی‌نیا، ۱۳۹۹: ۳۰). از همین‌رو در نهج‌البلاغه، هدف رسالت پیامبران این‌گونه تصریح شده است که: «... وَ يُبَيِّنُوا لَهُمْ دَفَائِنَ الْعُقُولِ...» (خطبه/۱) ...تا عقل مردم را غبارروبی کنند... با این اوصاف، تبیین به معنای بیان حقیقت و زدودن غبار جهالت و تحریف از اذهان است؛ یعنی بی‌اعتنا نبودن انسان به ذهنی است که به کمک نیاز دارد و باید تعلیم ببیند (صلح میرزایی، ۱۴۰۱: ۲۶۸). با مشخص شدن مفهوم بینش تبیین‌گری، در ادامه و در راستای ارائه الگوی تربیتی با رویکرد جهاد تبیین، به بایسته‌های بینش تبیین‌گری از منظر نهج‌البلاغه می‌پردازیم:

۱-۴-۲. آگاهی بخشی

اولین قدم در مسیر بینش تبیین‌گری، داشتن علم و آگاهی نسبت به حقایق است. برای افرادی که از حقایق آگاه نیستند؛ بزرگ‌ترین خطر، حق جلوه دادن باطل است. حضرت (ع) در همین رابطه می‌فرماید: «...وَقُلُوا أَنَّ الْبَاطِلَ خَلَصَ مِنْ مِرَاجِ الْحَقِّ لَمْ يَخْفَ عَلَى الْمُتَرَدِّينَ، وَ لَوْ أَنَّ الْحَقَّ خَلَصَ مِنْ لَبْسِ الْبَاطِلِ انْقَطَعَتْ عَنْهُ أَلْسُنُ الْمُعَانِدِينَ، وَ لَكِنْ يُؤْخَذُ مِنْ هَذَا صِغْتٌ وَ مِنْ هَذَا صِغْتٌ فِيمُرْجَانٍ، فَهَذَا لِكَيْ يَسْتَوِي الشَّيْطَانُ عَلَى أَوْلِيَائِهِ...» (خطبه/۵۰) ...اگر باطل با حق نمی‌آمیخت بر جویندگان حق پنهان نمی‌ماند و اگر حق به باطل پوشیده نمی‌گشت، زبان معاندان از طعن بریده می‌شد. ولی همواره پاره‌ای از حق و پاره‌ای از باطل درهم می‌آمیزند. در چنین حالی، شیطان بر دوستان خود مستولی می‌شود... معاویه برای پیشبرد اهداف خود از این عنصر کمال استفاده را برده و تا جای ممکن به تزویر و دروغ‌پردازی و تحریف حقایق پرداخت. از همین‌رو به مردم مدینه نامه نوشت که ما به خون‌خواهی عثمان آمده‌ایم؛ اگر پیروز شویم شورایی که عمر درست کرده را سامان خواهیم داد، ما طالب خلافت نیستیم (منقری، نصر بن مزاحم، ۱۴۰۳: ۶۳). یا وقتی عمار در لشکر امیرالمؤمنین (ع) به دست اصحاب معاویه به شهادت رسید، در سپاه معاویه تزلزل ایجاد شد چراکه پیامبر اکرم (ص) در گذشته فرموده بودند: ای عمار تو را گروه طغیانگر و سرکش و ظالم می‌کشد (ابن کثیر، ۱۴۰۹هـ.ق: ۲۱۴/۶). در نتیجه برای همگان روشن می‌شد که معاویه طرف باطل است و امام علی (ع) طرف حق است؛ اما معاویه که همیشه با حيله و نیرنگ کارش را پیش می‌برد، دست به تحریف می‌زند و در اعتراض سپاهیان می‌گوید: درست است؛ پیغمبر فرمود که عمار را آن گروه و طایفه و لشکر سرکش می‌کشد؛ اما عمار را ما نکشتیم بلکه عمار را علی کشت که او را به اینجا آورد و موجبات کشتنش را فراهم کرد. هر کس که می‌آمد و اعتراض می‌کرد، معاویه و عمروعاص با چنین توجیهی ذهن او را راضی می‌کردند و به لشکر برمی‌گرداندند. لذا دروغ و تحریف حقایق از ابزارهای اساسی مورد استفاده در جنگ نرم است و دشمنان به این وسیله بر افکار عامه جامعه تأثیر می‌گذارند و با حق جلوه دادن خود بقیه را با خود همراه می‌سازند (حاجی‌خانی و همکاران، ۱۳۹۹: ۸۸).

از همین‌رو برای تربیت افرادی که بینش تبیین‌گری داشته باشند، اولین قدم آگاهی‌بخشی است. چرا که آگاهی نسبت به امور، مانع افتادن در ورطه‌ی تحریف و دروغ می‌شود. اهمیت آگاهی و دانایی تا بدان‌جاست که امیرالمؤمنین (ع) آن را بر جهاد نظامی مقدم شمرده و می‌فرماید: «قَوْلَ اللَّهِ مَا دَفَعْتُ الْحَرْبَ يَوْمًا إِلَّا وَ أَنَا أَطْمَعُ أَنْ تَلْحَقَ بِي طَائِفَةٌ فَتَهْتَدِيَ بِي وَ تَعْشُرُوا إِلَيَّ صَوْتِي، وَ ذَلِكَ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَنْ أَقْتُلَهَا عَلَى صَلَاحِهَا وَ إِنِّ

كَانَتْ تُبَوُّ بِأَيِّهَا» (خطبه/۵۵) به خدا سوگند، هیچ‌گاه جنگ را حتی یک روز به تأخیر نینداختم مگر به آن امید که گروهی از مخالفان به من پیوندند و به‌وسیله من هدایت شوند و با چشمان کم‌سوی خود پرتوی از راه مرا بنگرند و به راه آیند، چنین حالی را دوست‌تر دارم از کشتن ایشان در عین ضلالت، هرچند خود گناه خود به گردن گیرند. همچنین حضرت(ع) می‌فرماید: «عَدُوُّ عَاقِلٌ خَيْرٌ مِنْ صَدِيقٍ أحمَقٍ» دشمن دانا، بهتر از دوست نادان است (مجلسی، ۱۴۰۳ ه.ق) و مصداق این ضرب‌المثل در زبان فارسی است:

دوستی با مردم دانا نکوست	دشمن دانا به از نادان دوست
دشمن دانا بلندت می‌کند	بر زمینت می‌زند نادان دوست

حضرت(ع) بر عمل از روی آگاهی تأکید کرده و می‌فرماید: «... وَ الْعَامِلُ بِالْعِلْمِ كَالسَّائِرِ عَلَى الطَّرِيقِ الْوَاضِحِ؛...» (خطبه/۱۵۴) آن‌که از روی آگاهی و علم عمل می‌کند، مانند رهروی است که در جاده روشن قدم برمی‌دارد. همچنین افراد را از گفتن چیزی که بدان علم و آگاهی ندارند، نهی فرموده‌اند؛ چراکه ممکن است آن سخن دروغ باشد و در چنین حالتی موجبات ترویج دروغ و بی‌اعتمادی بین افراد را فراهم می‌آورد: «لَا تَقُلْ مَا لَا تَعْلَمُ ... فَإِنَّ اللَّهَ فَرَضَ عَلَى جَوَارِحِكَ كُلِّهَا فَرَائِضَ يَجْتَجِعُ بِهَا عَلَيْكَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ» (حکمت/۳۸۲) آنچه نمی‌دانی مگو...؛ زیرا خداوند بر اعضا و جوارح تو واجباتی قرار داده که در قیامت از آنها بازخواست خواهد کرد. با این فرموده متوجه می‌شویم که انسان باید با شناخت و آگاهی سخن بگوید و حتی این یک وظیفه‌ی واجب است که بر اعضا و جوارح آدمی (اعضا و جوارح مربوط به کسب شناخت و آگاهی مانند مغز و ذهن و زبان و ...) نهاده شده و لذا می‌توان گفت شناخت و آگاهی و در پی حقیقت رفتن، یک تکلیف است که بر عهده هر فرد است و از همین‌روست که مقام معظم رهبری تبیین و جهاد تبیین را یک فریضه‌ی قطعی می‌دانند.

۲-۴-۲. تکلیف‌گرایی

همان‌طور که در توضیحات پیشین گذشت، یکی از واجباتی که خداوند متعال در قیامت از آن بازخواست خواهد کرد، سخن نگفتن در صورت ناآگاهی است؛ چراکه سخن باید از روی آگاهی و شناخت باشد و از همین‌روست که انسان، حیوان ناطق خوانده می‌شود و نطق از روی آگاهی و تعقل وجه‌میزه‌ی او با سایر حیوانات است (ذوالفقاری‌فر، مروتی و شیرخانی، ۱۳۹۳: ۱۲۶)؛ بنابراین می‌بایست شناخت و آگاهی از امور را یک تکلیف و وظیفه‌ی واجب دانسته و سعی بر کسب آن داشته باشد. این تکلیف سرلوحه زندگی پیامبران و امامان (علیهم‌السلام) قرار داشته و دعای هر روزه ایشان این بوده که: «اللَّهُمَّ أَرِنِي الْأَشْيَاءَ كَمَا هِيَ»؛ خداوند! امور را آن‌گونه که هست به من نشان بده و «يَا رَبِّ أَرِنِي الْحَقَّ كَمَا هُوَ عِنْدَكَ»؛ خدایا حق را همان‌گونه که در نزد توست برای من نمایان کن (مجلسی، ۱۴۰۳ ه.ق: ۱۱/۱۴-۱۰). امام علی(ع) سخن گفتن بر مدار راستی و حقیقت را یک تکلیف خوانده و آن‌را نشانه‌ی ایمان می‌دانند: «الإِيمَانُ أَنْ تُؤْتِرَ الصِّدْقَ حَيْثُ يَضُرُّكَ، عَلَى الْكُذِبِ حَيْثُ يَنْفَعُكَ...» (حکمت/۴۵۸) نشانه ایمان آن است که راست بگویی آنگاه که تو

را زیان رساند و دروغ‌نگویی آنگاه که تو را سود دهد، ... این موضوع متربی را ترغیب به تکلیف و وظیفه‌ای واجب - یعنی با آگاهی و سنجیده اظهار نظر کردن - و به تبع آن بینش تبیین‌گری می‌کند. اتفاقاً در کنار محاسنی که نظام تربیتی دارد، یکی از معضلاتش آن است که شناخت و آگاهی به‌عنوان یک تکلیف و وظیفه‌ی واجب تعریف نشده است. از همین‌روست که بیشتر بر سطوح پایین شناختی یعنی حفظ کردن تأکید می‌گردد. شاهد عینی این گفته، مسأله‌ی کنکور است؛ یعنی حد اعلاّی ارزشیابی از دوره تربیت رسمی و عمومی (مدرسه) برای ورود به دوره تربیت رسمی و تخصصی (دانشگاه). ارزشیابی‌ای که متربی را ترغیب به آمادگی برای تست زدن در کمترین زمان ممکن و فراموش کردن حفظیات بعد از آزمون می‌کند. همچنین شاهد دیگر، تأکید بر ارزشیابی کمی و نمره‌گرایی در نظام تربیت رسمی و عمومی است که با اینکه چند سالی است به سمت ارزشیابی کیفی و توصیفی پیش رفته اما این توصیف کیفی هم تا حد زیادی بر پایه‌ی همان کمیت و نمره بنا نهاده شده است.^۱ لذا نظام تربیتی زمانی می‌تواند به آگاهی بخشی و کسب بینش و به‌تبع آن تبیین‌گری، به‌عنوان یک تکلیف بنگرد که آن را در همه‌ی عناصر برنامه درسی تسری دهد؛ یعنی در فرایند جذب و تربیت معلمان، در فرایند تولید محتوا و کتب درسی، در فرایند ارزشیابی و ... این‌گونه، محصول نظام تربیتی فردی خواهد بود که آگاهی و بینش به‌منظور تبیین‌گری را یک تکلیف و وظیفه می‌داند.

۳-۴-۲. پرسشگری

یکی از راه‌های کسب بینش و تبیین‌گری، پرسش کردن است. پرسش، نوعی مطالبه اطلاعات است (هارجی، ساندرز و دیکسون^۲، ۱۳۹۳: ۱۰۹) و ویژگی انسان‌هایی است که می‌کوشند بر دانایی خود بیفزایند (محمودی، نوروزی و نجفی، ۱۳۹۰: ۱۰۱-۱۰۰). استفاده از این مهارت، درک روشن‌تر و واضح‌تری میان افراد به‌وجود می‌آورد. امیرالمؤمنین (ع) مردم را تشویق می‌کرد تا از ایشان سؤال کنند: «أَيُّهَا النَّاسُ سَلُوايَ قَبْلَ أَنْ تَفْقِدُوِي» (خطبه/۱۸۹)؛ ای مردم! پیش از آن که مرا نیابید، آنچه می‌خواهید پرسید. البته باید توجه داشت که پرسشگری، اصول و آدابی دارد که باید رعایت شود. از جمله اینکه پرسیدن باید برای فهمیدن باشد نه برای آزار دادن و بی‌احترامی به مخاطب: «سَلْ تَفْقَهُهَا وَ لَا تَسْأَلْ تَعْتَنَّا فَإِنَّ الْجَاهِلَ الْمُتَعَلِّمَ شَبِيهُ بِالْعَالِمِ وَ إِنَّ الْعَالِمَ الْمُتَعَتِّفَ شَبِيهُ بِالْجَاهِلِ الْمُتَعَتِّتِ» (حکمت/۳۲۰)؛ همواره برای کسب آگاهی پرسش کن نه برای بهانه‌جویی و تولید دردسر؛ زیرا نادان آماده یادگیری، شبیه عالم است و عالم و دانشمند خلاف‌گو، همچون نادانی است بهانه‌جو و ناراحت‌کننده.

در مورد نقش این مؤلفه در کسب بینش تبیین‌گری می‌توان گفت که بینش صحیح و منطقی زمانی به بهترین وجه انجام می‌گیرد که فرد، حضوری فعال در امر درک مسائل داشته باشد و پرسش‌های عمیق و عاقلانه طرح کند (مقتدایی و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۵۰). از آنجا که پرسشگری، شاکله‌ی اکتشاف بوده (جانسون^۳، ۲۰۰۲)، با ترویج روحیه‌ی پرسشگری در نظام تعلیم و تربیت و سؤال از چیستی و چرایی و

۱. بر اساس گزارشات میدانی دانشجویان تحصیلات تکمیلی اینجانب که آموزگار می‌باشند.

2. Harji Sanders and Dickson

3. Johnson

۵-۴-۲. سندیت و مرجعیت

همان‌طور که گفته شد، تبیین به‌معنای بیان حقیقت و زدودن غبار جهالت و تحریف از اذهان است. لذا یکی از بایسته‌های بینش تبیین‌گری، سندیت داشتن و معتبر بودن حرف‌ها و ادعاها می‌باشد تا از این طریق حقیقت جای جهالت و تحریف بنشینند. جان لاک و دکارت با بنیان نهادن ایده‌ی وظیفه‌گرایی (پترسون و همکاران، ۱۳۸۷: ۲۲۵) معتقد بودند که اولاً؛ آدمی در مقام موجودی عقلانی، همواره این هدف معرفتی را دارد که صادق را بپذیرد و کاذب را رد کند. ثانیاً؛ این هدف معرفتی، وظایفی معرفتی را می‌طلبد تا بدان نائل شود. ثالثاً؛ به دلیل برخوردارگی از قوه‌ی عقلانیت، در برابر هر نوع کوتاهی در انجام وظیفه‌ی معرفتی، مسئول خواهد بود. لذا قبل از پذیرش یا رد ادعایی، وظایفی وجود دارد که باید ملزم به انجام آنها باشیم و تخلف از آن «گناهی معرفتی»^۱ خواهد بود (شمس، ۱۳۸۴: ۳۵-۳۴). یکی از مهم‌ترین این وظایف معرفتی، مرجعیت داشتن است؛ به عبارتی برای سندیت داشتن ادعا، باید دید که آیا این ادعا از زبان مرجع و منبع متخصص علمی، اقتصادی، فرهنگی، سیاسی، دینی و ... بیان شده است یا خیر. امروزه بالأخص با گسترش رسانه و فضای مجازی در همه جای دنیا، خیلی از ادعاها بدون بررسی و داشتن سندیت و صرفاً از طریق دهان به دهان شدن و دست به دست گشتن و افزودن و کاستن به ادعای اولیه و در نهایت تحریف شدن آن، در اذهان جا افتاده است و اتفاقاً در همین فضای غبارآلود و غیرقابل تشخیص شدن حق و باطل است که نظام سلطه می‌تواند جولان دهد و تحریف کند و جنگ شناختی راه بیندازد. لذا بررسی عقلانی و یکی از ملزومات آن یعنی مرجعیت داشتن ادعا؛ می‌تواند به تشخیص حق و باطل کمک کند. در همین رابطه آموزه‌های دینی، انسان را توصیه به مراجعه کردن به خیره و متخصص کرده است: ﴿فَاسْئَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾ (نحل/۴۳) اگر این موضوع را نمی‌دانید [بروید] از اهل اطلاع بپرسید. یا امام (ع) مردم را تشویق به پرسیدن از خودشان (به‌عنوان یک منبع معتبر) کرده و می‌فرماید: «أَيُّهَا النَّاسُ سَلُونِي قَبْلَ أَنْ تُفْقِدُونِي» (خطبه/۱۸۹)؛ ای مردم! پیش از آن‌که مرا نیابید، آنچه می‌خواهید بپرسید.

۶-۴-۲. مخاطب‌مداری

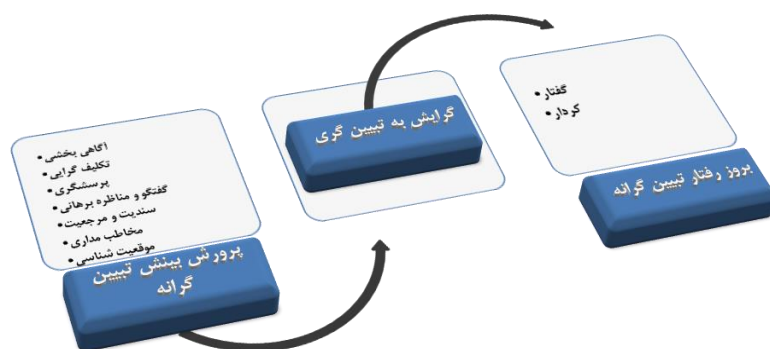
هیچ دو انسانی از همه جهات شبیه به هم نیستند (احمدی، ۱۳۸۳: ۴۹). انسان‌ها بر اساس تفاوت‌های فردی و فرهنگی و اجتماعی و ... از درجات متفاوتی از آگاهی و شناخت نسبت به امور بهره می‌برند؛ به همین نسبت نیز میزان درک و دریافت آنان متغیر است. متکلم آگاه و بلیغ کسی است که این تفاوت‌ها را درک کند و جملات و عبارات خویش را مطابق با فهم مخاطب انتخاب کند (فرضی شوب، فرضی شوب و شاه قاسمی، ۱۳۹۳: ۷۹). پیامبر اکرم (ص) با اشاره به این نکته می‌فرماید: «إِنَّا مَعَاشِرَ الْأَنْبِيَاءِ أُمِرْنَا أَنْ نُكَلِّمَ النَّاسَ عَلَى قَدْرِ عَقُولِهِمْ» (کلینی، ۱۳۶۵: ۲۳/۱) ما پیامبران مأمور شده‌ایم تا با مردم به قدر فکر و عقل آنها سخن بگوئیم. مقصود از این عبارت آن است که با اینکه پیامبران و ائمه معصومین (ع) از درجه بسیار بالایی از معلومات برخوردارند، اما معلومات را به‌گونه‌ای که فراخور ظرف وجودی مخاطب است در اختیار

وی قرار دهند. قرآن کریم نیز همین رویه را در پیش گرفته است و به گونه‌ای سخن می‌گوید که همه درک کنند بدون اینکه مطلب و حقیقت فدا شود. از همین روست که امام علی(ع) قبل از آغاز جنگ نهروان، زمانی که به قصد هدایت خوارج راهی لشکرگاهشان می‌شوند، از خوارج می‌خواهند که به دو گروه تقسیم شوند و مبنای این تقسیم‌بندی را حضور یا عدم حضور آنها در جنگ صفین قرار می‌دهند: «كُلُّكُمْ شَهِدٌ مَعَنَا صَفِينٌ؟ فَقَالُوا مِمَّا مَنْ شَهِدَ وَمِمَّا مَنْ لَمْ يَشْهَدْ. قَالَ فَاثْنَاوَا فِرْقَتَيْنِ فَلْيَكُنْ مَنْ شَهِدَ صَفِينٌ فِرْقَةً وَمَنْ لَمْ يَشْهَدْهَا فِرْقَةً حَتَّىٰ أَكَلِمَ كَلًّا مِنْكُمْ بِكَلَامِهِ» (خطبه/۱۲۲) آیا همه شما با ما در صفین بوده‌اید؟ گفتند: برخی بوده‌اند و برخی نبوده‌اند. امام فرمودند: به دو گروه تقسیم شوید تا متناسب با هر کدام سخن بگوییم. مخاطب‌مداری یک بایسته بسیار مهم در تبیین و پرورش بینش تبیین‌گری است که بایستی در نظام تعلیم و تربیت مورد توجه قرار گیرد؛ چرا که وقتی متناسب با مخاطب صورت می‌گیرد - چه به لحاظ سطح تفکر و یادگیری و چه به لحاظ اولویت داشتن ابعاد حواس - اثرگذاری آن تضمین خواهد شد. برای عده‌ای تمرکز بیشتر بر الزامات تفکر عینی مانند پخش یک فیلم و مستند و برگزاری یک نمایشگاه عکس و نقاشی و کاریکاتور و برگزاری اردوی علمی... صورت گیرد و برای عده‌ای تمرکز بیشتر بر الزامات تفکر ذهنی مانند برگزاری یک جلسه سخنرانی یا نقد یا مناظره.

۷-۴-۲. موقعیت‌شناسی و زمان‌سنجی

در مورد اهمیت موقعیت‌شناسی و زمان‌سنجی برای گفتن سخن یا انجام دادن کاری، تأکیدات زیادی در نهج البلاغه شده است. امام(ع) می‌فرماید: «لَا خَيْرَ فِي الصَّمْتِ عَنِ الْحُكْمِ، كَمَا أَنَّهُ لَا خَيْرَ فِي الْقَوْلِ بِالْجَهْلِ» (حکمت/۴۷۱) آنجا که باید سخن گفت، خاموشی سودی ندارد و آنجا که باید خاموش ماند سخن گفتن خیری نخواهد داشت. همچنین: «مَنْ أَسْرَعَ إِلَى النَّاسِ بِمَا يَكْرَهُونَ قَالُوا فِيهِ مَا لَا يَعْلَمُونَ» (حکمت/۳۵) هر که بی‌محابا به مردمان آن گوید که نخواهند، درباره‌اش آن گویند که ندانند. یکی از بایسته‌های تبیین‌گری، موقعیت‌شناسی و زمان‌سنجی است؛ چرا که تبیین اگر در زمانش انجام نشود، دیگر جهاد نیست (صلح‌میرزایی، ۱۴۰۰). چه بسا تبیینی که در جای خودش اتفاق نیفتد و بعداً کارکرد قبل را نداشته باشد. در همین رابطه مقام معظم رهبری می‌فرماید: «همیشه کار وقتی که در وقت خود انجام گرفت، تأثیر می‌کند یا تأثیر آن افزایش پیدا می‌کند. همان کار را اگر گذاشتیم بیات شد، مدتی گذشت و بعداً انجام گرفت، گاهی اثر نمی‌کند یا اثر کمی می‌کند... فریضه وقت دارد، در وقت خود باید فریضه را انجام داد؛ بهترین وقت انجام فریضه هم اول وقت - وقت فضیلت - است...» (۱۳۹۵/۱۰/۱۹). قیام توابین یک قیامی بود که به موقع انجام نشد. توابین به دلیل اینکه در نقطه حساس تاریخ نتوانستند تصمیم درستی بگیرند و نتوانستند اسلام را آن‌طور که باید و شاید حمایت کنند، قیامشان نتیجه‌ای که باید می‌داشت را نداشت (سلیمانی امیری، ۱۳۹۲). از آنجا که جهاد تبیین یک فریضه است و ویژگی فریضه هم به وقت خود صورت گرفتن است، باید مهارت موقعیت‌شناسی و زمان‌سنجی در راستای پرورش بینش تبیین‌گری در برنامه‌های درسی نظام تربیتی مورد تأکید قرار گیرد که یکی از شیوه‌های آن استفاده از روش عبرت‌آموزی از طریق درج داستان‌ها و تمثیل‌ها در کتب درسی است.

با مشخص شدن بایسته‌های بینش تبیین‌گرانه، الگوی تربیتی با رویکرد جهاد تبیین را می‌توان به صورت زیر ترسیم نمود:

شکل ۲. الگوی تربیتی با رویکرد جهاد تبیین

۳. نتیجه‌گیری

امروزه دنیای سلطه برای نائل آمدن به اهداف خود، جنگی شناختی راه انداخته تا اذهان را استثمار کند؛ چراکه از طریق تحریف می‌توان اذهان را از واقعیت دور کرد، جای حق و باطل را عوض کرد، ظالم را جای مظلوم معرفی کرد، جای دوست و دشمن را در اذهان تغییر داد، پیشرفت‌ها را پوشاند و ضعف‌ها را فریاد زد، بذریه و ناامیدی در ذهن و دل مخاطب پاشید و به‌طور کلی شاکله‌ی یک جامعه را از هم فروپاشاند. برای مقابله با این حربه، بایستی تبیین‌گری در اولویت نظام تعلیم و تربیت قرار گیرد. برای تربیت افرادی که رفتار (شامل گفتار و کردار) تبیین‌گرانه داشته باشند باید گرایش به تبیین‌گری را پدید آورد و لازمه‌ی گرایش به تبیین‌گری، ایجاد بینش تبیین‌گرانه می‌باشد. از آنجا که موضوع جهاد تبیین به زمان ائمه (علیهم‌السلام) برمی‌گردد؛ این بینش را می‌توان در سیره ایشان مورد جستجو قرار داد. حضرت علی (ع) در نهج‌البلاغه تأکید زیادی بر تبیین و روشنگری داشته و آن را سرلوحه‌ی حاکمیت خود بر جامعه قرار داده‌اند و راهی برای هدایت دشمنان دانسته‌اند. تا آنجا که حتی در میدان نبرد، هدایت دشمنان از طریق تبیین را بر کشتن ایشان در اولویت قرار داده‌اند و آن را وسیله‌ای برای سعادت ایشان دانسته‌اند (خطبه/۵۵). این تبیین‌گرانه از طریق آگاهی‌بخشی بوده و گاه از طریق تکلیف‌گرایی و گاه پرسشگری و گفتگو و مناظره و مرجعیت‌دهی و مخاطب‌مداری و موقعیت‌شناسی.

نظام تربیت رسمی می‌تواند با کاربست این مؤلفه‌ها در خلال برنامه درسی، به تربیت فرد تبیین‌گر پرداخته و از این طریق جهاد تبیین را در جامعه ترویج نماید - هر چند باید توجه داشت که نظام تربیت

رسمی زمانی می‌تواند این هدف را محقق سازد که نظام تربیت غیررسمی نیز نقش مکملی خود را ایفا نماید؛ یعنی علاوه بر مدرسه؛ خانواده و رسانه و اجتماع و ... در راستای تحقق این هدف عمل نمایند. نظام تربیت رسمی شامل عناصر زیادی است و مهم‌ترین آنها در محقق شدن جهاد تبیین عبارتند از «معلم» و «محتوا(عمدتاً کتاب درسی)». در مورد اهمیت معلم، امام علی(ع) می‌فرماید: «قُمْ عَنْ مَجْلِسِكَ لِأَيْبِكَ وَ مُعَلِّمِكَ وَ إِنَّ كُنْتَ أَمِيرًا» برای پدر و آموزگار از جای خود بلند شو، گر چه امیر باشی(غررالحکم و درر الکلم، جلد ۱، ح ۲۳۴۱). نقش تأثیرگذار معلم بی‌بدیل است؛ نقشی که معلم می‌تواند در اثرگذاری فکری و روحی این مخاطبی که کودک امروز ما و مرد و زن آینده‌ی ما است، داشته باشد - در دوران کودکی، در دوران نوجوانی تا تمام این دوره‌ی دوازده سال - نظیر ندارد، بی‌بدیل است(مقام معظم رهبری، ۱۳۹۴/۰۲/۱۶). از همین‌رو دوره‌های تربیت معلم و دانشگاه فرهنگیان، بایستی هم در فرایند جذب معلمان و هم در فرایند تربیت معلمان، نقش تبیین‌گری را به‌عنوان یکی از شایستگی‌های اساسی برای معلمان در نظر بگیرند؛ چراکه اگر معلم تبیین‌گر داشته باشیم، راه برای پرورش دانش‌آموز و دانشجوی تبیین‌گر هموار می‌شود. در مورد اهمیت و نقش محتوا و کتاب درسی در جهاد تبیین نیز می‌توان از ظرفیت محتوای درسی برای نشان دادن واقعیت‌ها و مقابله با تحریف بهره برد و حقایق را بهتر به متربیان شناساند. از همین‌روست که مقام معظم رهبری می‌فرماید: «۷۰ جلد کتاب از اسناد لانه جاسوسی منتشر شده است، چرا هیچ نشانی از این کتاب‌ها در مدارس و دانشگاه‌ها نیست؟ این یکی از اعتراض‌های من است، چرا این اسناد در کتاب‌های دانش‌آموزان نیست تا جوانان بدانند و بفهمند در کشور چه گذشته است»(۱۳۹۵/۰۸/۱۲). همچنین بازدیدهای میدانی مانند برگزاری بازدیدها و اردوهای علمی، فرهنگی، ... برای تحریک تفکر در سطح عینی بالأخص برای دوره تربیت رسمی و عمومی(مدرسه)، ظرفیت بسیار زیادی برای تبیین‌گری و مقابله با تحریف خواهد داشت که البته اخیراً طرحی تحت عنوان «اردوی راهیان پیشرفت» در دستور کار نظام آموزشی قرار گرفته و به معرفی دستاوردهای کشور به متربیان می‌پردازد. در نهایت باز هم تأکید می‌شود که نقش نظام تربیت غیررسمی(خانواده، رسانه و هنر و ...) به‌عنوان مکمل نظام تربیت رسمی، باید مورد توجه قرار گیرد.

منابع

- قرآن کریم.
- ابن الأثیر الجزری، المبارک بن محمد (۵۱۳۹۹ق). *النهاية في غريب الحديث والأثر*. تحقیق: طاهر أحمد الزاوی - محمود محمد الطناحي. جلد ۱. بیروت: المكتبة العلمية.
- ابن منظور، جمال‌الدین محمد بن مکرم (۵۱۴۱۴ق). *لسان العرب*. تحقیق: جمال‌الدین میردامادی. جلد ۳. بیروت: دار صادر.
- ابن سینا (۱۳۷۵). *الإشارات والتنبيهات*. شرح: نصرالدین الطوسی و قطب‌الدین الرازی. چاپ اول. قم: نشر البلاغه.
- ابن کثیر، عمادالدین (۵۱۴۰۹ق). *البدایه و النهایه*. چاپ ششم. بیروت: مکتبه المعارف.
- احمدی، علی اصغر (۱۳۸۳). *اصول تربیت*. چاپ چهارم. تهران: انتشارات انجمن اولیا و مربیان.
- اطهری، سید اسدالله، و امیرانتخابی، شهروند (۱۳۸۸). نقش مدرسه در باز تولید نظام سیاسی. مدیریت فرهنگی، سال ۳، شماره ۳، ۶۱-۷۷.
- باقری، خسرو، سجادیه، نرگس، و توسلی، طیبه (۱۳۹۹). *رویکردها و روش‌های پژوهش در فلسفه تعلیم و تربیت*. چاپ سوم. تهران: موسسه مطالب فرهنگی و اجتماعی.
- برزگر، حسین (۱۴۰۱). شاخص‌های جهاد تبیین با تحلیل سخنرانی‌های حضرت زینب(س) در معرفی قیام عاشورا. *پژوهشنامه معارف اهل بیت(ع)*، ۱(۲)، ۱۳۴-۱۴۷.
- پترسون، مایکل، هاسکر، ویلیام، ریچنباچ، بروس، و باسینگر، دیوید (۱۳۸۷). *عقل و اعتقاد دینی؛ درآمدی بر فلسفه دین*، ترجمه احمد نراقی و ابراهیم سلطانی. چاپ پنجم. تهران: انتشارات طرح.
- تمیمی آمدی، و عبدالواحد بن محمد (۱۳۸۳). *غرر الحکم و درر الکلم*. ترجمه حمید فرخیان. جلد ۱ و ۸. قم: موسسه علمی فرهنگی دارالحديث.
- حاجی خانی، علی، شهریار، روح‌الله، و جلیلیان، سعید (۱۳۹۹). ماهیت و مکانیزم عملیات نرم در نهج البلاغه و راهبرد تقابلی - صیانتی امام علی(ع) در مواجهه با آن. *پژوهشنامه نهج البلاغه*، ۸(۲۹)، ۸۱-۱۰۰. Doi:10.22084/nahj.2019.19071.2276
- خامنه‌ای، حضرت آیت‌الله‌العظمی سید علی (۱۳۶۸/۰۳/۲۶). *بیانات در مراسم بیعت معلمان و دانش‌آموزان*.
----- (۱۳۶۸/۰۳/۲۶). *بیانات در مراسم بیعت معلمان و دانش‌آموزان*.
----- (۱۳۶۸/۰۶/۲۹). *بیانات در دیدار اقشار مختلف مردم*.
----- (۱۳۸۱/۰۴/۲۶). *بیانات در دیدار جمعی از مسئولان وزارت آموزش و پرورش*.
----- (۱۳۹۴/۰۲/۱۶). *بیانات در دیدار معلمان و فرهنگیان سراسر کشور*.
----- (۱۳۹۵/۰۸/۱۲). *بیانات در دیدار دانش‌آموزان و دانشجویان سراسر کشور*.
----- (۱۳۹۵/۱۰/۱۹). *بیانات در دیدار مردم قم*.
----- (۱۴۰۰/۰۷/۰۵). *بیانات در پایان مراسم عزاداری اربعین حسینی*.
----- (۱۴۰۰/۰۹/۲۱). *بیانات در دیدار پرستاران و خانواده شهدای سلامت*.
----- (۱۴۰۰/۱۱/۰۳). *بیانات در دیدار مداحان اهل بیت علیهم‌السلام*.
----- (۱۴۰۰/۱۱/۱۹). *بیانات در دیدار فرماندهان و کارکنان نیروی هوایی و پدافند هوایی*

ارزش.

- (۱۴۰۱/۰۵/۰۵). بیانات در دیدار ائمه جمعه سراسر کشور.
- دشتی، محمد (۱۳۸۳). ترجمه نهج البلاغه. چاپ دوم. قم: مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمؤمنین.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). لغت نامه. تهران: موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
- ذوالفقاری فر، قدرت، مروتی، سهراب، و شیرخانی، محمدرضا (۱۳۹۳). شاخص های سخن گفتن در اسلام. معرفت، ۲۳(۱۰۷)، ۱۲۵-۱۳۹.
- راغب اصفهانی، ابوالقاسم الحسین بن محمد (۱۳۸۳). المفردات فی غریب القرآن. ترجمه غلامرضا خسروی حسینی. جلد ۱. چاپ سوم. تهران: المکتبه المرتضویه لاحیاء آثارالجعفریه.
- سروش، محمد (۱۳۸۶). مسئولیت حکومت اسلامی در آموزش و پرورش رسمی. تربیت اسلامی، سال ۳، شماره ۵، ۸۰-۵۵.
- سلیمانی امیری، جواد (۱۴۰۰). قیام توأبیین مورد تأیید امام سجاد(ع) نبود/«سلیمان بن صرد» در یاری امام زمانش کوتاهی کرد. <https://www.farsnews.ir/news/13921112000539>
- سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (۱۳۹۰). تهران: شورای عالی انقلاب اسلامی.
- شمس، منصور (۱۳۸۴). آشنایی با معرفت شناسی. چاپ اول. تهران: طرح نو.
- شهبایی، محمود (۱۳۸۴). تفکر انتقادی و آموزش انتقادی. آموزش علوم اجتماعی، دوره ۸، شماره ۴، ۱۰-۱۶.
- صلح میرزایی، سعید (۱۴۰۰). جهاد تبیین در اندیشه‌ی حضرت آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای. تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
- (۱۴۰۱). جهاد تبیین. ره توشه (فصلنامه ویژه مبلغان)، ۳(۹)، ۲۶۶-۲۷۶.
- علامه حلی، حسن بن یوسف (۱۳۷۱). الجواهر النضید، چاپ پنجم. قم: انتشارات بیدار.
- عموری، جعفر، و هاشمی امجد، صادق (۱۳۹۷). بررسی و تحلیل آفت‌های زبان در نهج البلاغه. در مجموعه مقالات دومین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های نوین در علوم انسانی، تهران، ۱۲-۱۰، موسسه پژوهشی برین سازان.
- عیسی‌نیا، رضا (۱۳۹۹). جهاد تبیین در زمانه‌ی جمهوری اسلامی ایران و نقش روحانیت در آن. پژوهشنامه تبلیغ اسلامی، ۱(۴)، ۲۸-۴۱. Doi:10.22081/ofogh.2022.62616.1041
- غفوری فر محمد، و مالمیر، محمد (۱۳۹۷). بررسی و تحلیل گفتمان مناظره در نامه‌های نهج البلاغه (مطالعه موردی نامه‌های ۲۸، ۹۶). در مجموعه مقالات سومین همایش ملی زبان و ادبیات و بازشناسی مشاهیر و مفاخر، مشهد مقدس، ۲۴-۱، مشهد مقدس: دانشگاه پیام‌نور مرکز تربیت‌حیدریه - اداره فرهنگ و ارشاد اسلامی تربت‌حیدریه.
- فرضی شوب، منیره، فرضی شوب، فرشته، و شاه قاسمی، زهره (۱۳۹۳). اصول مخاطب‌شناسی از دیدگاه امام علی(ع) در نهج البلاغه. سراج منیر، سال ۵، شماره ۱۶، ۶۷-۸۵. <https://doi.org/10.22054/ajsm.2014.1329>
- قادری، سید محمدتقی (۱۴۰۱). تحلیل جامع جهاد تبیین از منظر رهبر معظم انقلاب. قم: سایت معاونت فرهنگی و تبلیغی دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم (بلاغ): www.balagh.ir
- قرشی بنایی، علی اکبر (۱۴۱۲ ه.ق). قاموس قرآن. جلد ۲. تهران: دار الکتب الاسلامیه.

- قطب‌الدین الرازی، محمد بن محمد (بی‌تا). شرح مطالع الانوار فی المنطق. چاپ اول. قم: انتشارات کتبی نجفی.
- کلاتنری، الیاس (۱۳۶۶). مفردات القرآن فی مجمع البیان. تهران: بنیاد.
- کلینی، ابوجعفر. (۱۳۶۵). اصول کافی. جلد ۳. چاپ چهارم. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- ماهروزاده، طیبه، و شاهی، بتول (۱۳۹۲). بررسی ماهیت تربیتی تفکر انتقادی از دیدگاه اسلام و پساساختارگرایی. مدیریت و برنامه‌ریزی در نظام‌های آموزشی، ۱۱(۶)، ۴۵-۶۶.
- متقی، علی‌بن‌حسام‌الدین. (۱۴۰۱ ه.ق). کنز العمال فی سنن الأفعال و الأفعال. جلد ۱، بیروت: دار الکتب العلمیه.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ ه.ق). بحارالانوار الجامعة الدرر اخبار الائمة الاطهار. جلد ۱۴، بیروت: موسسه الوفاء.
- محقق، مهدی، و ایزوتسو، توشی هیکو (۱۳۵۳). منطق و مباحث الفاظ، مجموعه متون و مقالات تحقیقی. تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل کانادا.
- محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۶۷). میزان الحکمه. جلد ۸. چاپ دوم. قم: مکتب الاعلام الإسلامی.
- محمدی‌پویا، فرامرز (۱۳۹۶). تبیین بایسته‌های معرفت‌شناختی اخلاقی باور و نقش تفکر انتقادی در آن به‌منظور ارائه الگوی نظری آموزش اخلاقی باور. رساله دکتری فلسفه تعلیم و تربیت. سعید ضرغامی همراه. دانشگاه خوارزمی.
- (۱۳۹۷). بررسی عملکرد انقلاب اسلامی در حوزه نظام آموزش و پرورش رسمی و عمومی. مطالعات انقلاب اسلامی، سال ۱۵، شماره ۵۵، ۲۰۷-۲۳۲. DoR:20.1001.1.20085834.1397.15.55.10.6
- (۱۳۹۸). تبیین وظیفه‌گرایی معرفتی در نهج‌البلاغه و آثار آن در نظام تعلیم و تربیت. پژوهشنامه نهج‌البلاغه، ۷(۲۷)، ۴۵-۶۳. Doi: 10.22084/nahj.2019.17895.2179
- (۱۴۰۰). تبیین مطالبات مقام معظم رهبری از نظام آموزش و پرورش در گام اول انقلاب. پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، سال ۲۹، شماره ۵۲، ۱۵۵-۱۸۴. DoR:20.1001.1.22516972.1400.29.52.6.0
- محمودی، ایوب؛ نوروزی، رضاعلی و نجفی، محمد (۱۳۹۰). ویژگی‌ها و ثمرات تفکر انتقادی از دیدگاه امام علی(ع). پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، سال ۱۹، شماره ۱۳، ۹۳-۱۱۱.
- معدن‌دار آرانی، عباس و کاکیا، لیدا (۱۳۹۸). روش تحقیق تطبیقی در علوم انسانی با تأکید بر مطالعات علوم تربیتی و روان‌شناسی. تهران: سمت.
- مقتدایی، لیلای؛ امیری، مجید؛ نظری، حسین و موسوی، ستاره (۱۳۹۵). جایگاه و اهمیت تفکر انتقادی از دیدگاه قرآن و امام علی(ع). اسلام و علوم اجتماعی، ۸(۱۵)، ۱۳۳-۱۶۷.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۶). پیام قرآن. جلد ۱، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (بی‌تا). الحاشیه علی الهیات الشفاء. چاپ اول. قم: انتشارات بیدار.
- صلح میرزایی، سعید (۱۴۰۰). جهاد تبیین. <https://www.farsn>
- منقری، نصرین‌مزامح (۱۴۰۳ ه.ق). وقعة الصفین. چاپ دوم. قم: مکتبه آیه‌الله المرعشی النجفی.
- ناظمی، مهدی (۱۳۸۸). سیاست تحول در نظام آموزش و پرورش کشور. راهبرد توسعه (راهبرد یاس)، ۱۸، ۲۴۴-۲۶۷.
- نجم‌آبادی، زهرالسادات (۱۴۰۱). الزامات و موانع اخلاقی جهاد تبیین در اندیشه مقام معظم رهبری با تکیه بر

نقش روحانیت. اخلاق، سال ۱۲، شماره ۴۶، ۱۰۳-۱۲۸. Doi: 10.22081/jare.2022.64577.1769

- نقیب‌زاده، میر عبدالحسین (۱۳۹۵). نگاهی به نگرش‌های فلسفی سده بیستم. چاپ سوم، تهران: طهوری.
- نوروزی، مهدی، هاشمی، سید احمد، قلتاش، عباس، کارگر، محمد، و دهقان باغ‌یزدانی، شهناز (۱۳۹۴). مبانی، اصول و مباحث برنامه‌ریزی درسی تعلیم و تربیت در دوره دبستان. پژوهش‌های برنامه‌ریزی آموزشی و درسی، سال ۵، شماره ۱، ۱۱۹-۱۳۴.
- وطن‌دوست، محمدعلی (۱۳۹۷). تحلیل فلسفی ارتباط میان بینش، گرایش و منش و ارائه راهکارهای تربیتی دستیابی به رفتار سالم. در مجموعه مقالات پنجمین کنفرانس بین‌المللی روانشناسی، علوم تربیتی و سبک زندگی، قزوین، ۱۵-۱، قزوین: موسسه آموزش عالی تاکستان - دانشگاه پیام نور استان قزوین.
- هارچی، اون، ساندرز، کریستن، و دیکسون، دیوید (۱۳۹۳). مهارت‌های اجتماعی در ارتباطات میان فردی. ترجمه‌ی خشایار بیگی و مهرداد فیروزبخت. چاپ هفتم. تهران: رشد.
- هاشمی خوبی، سید حبیب‌الله، حسن‌زاده آملی، حسن، و کمرهای، محمدباقر (۱۴۰۰ق). منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغه. تحقیق: ابراهیم میانجی. جلد ۱۱. تهران: مکتبه الاسلامیه.
- یزدی، للمولی عبدالله بن شهاب‌الدین الحسین. (۱۴۱۲ق). الحاشیه علی تهذیب المنطق للتفتازانی. چاپ دوم، قم: موسسه النشر الاسلامی.
- Johnson, E. B. (2002). *Contextual teaching and learning: what it is and why its here to stay*. United kingdom: corwin press.
- Paul, R., & Elder, L. (2000). *Critical thinking: the path to responsible citizenship*. High school magazine, 7 No 810015 AP 2000.